

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерельну базу даного монографічного дослідження складають документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО), Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО), Державному архіві Львівської області (ДАЛО), Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України в Києві (ЦДАВОВОУУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України в Києві (ЦДАГОУ), Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДАУЛ) та особистих архівах І.О.Коршинського і М.М.Вегеша.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО в м.Ужгороді та Берегові. У фонді 1148 – Центральна Народна Рада в Хусті – збереглася копія рішення Всекарпатських народних зборів у Хусті від 21 січня 1919 р. Цей історичний документ чітко доводить прагнення закарпатських українців об'єднатися з Україною. На хустському форумі 420 делегатів із 175 населених пунктів Закарпаття (включно Пряшівщини), прийняли резолюцію, яка вимагала приєднання краю до України. Хоча з документу не видно до якої саме України хотіли приєднатися закарпатці, однак подальший перебіг подій свідчив, що це могла бути тільки ЗУНР, з якою політичні сили краю мали найтісніші стосунки. Важливою у цьому відношенні є також резолюція, одноголосно ухвалена з'їздом закарпатських українців у Станіславові 29-30 квітня – 1 травня 1919 р., в якій однозначно було зафіксовано: “З'їзд закарпатських українців згідно з постановою Всенародних Зборів Закарпатських українців в Хусті з 21 січня 1919 р. обстоює з'єдинення усіх українських земель в одну державу в формі Народної Республіки і протестує рішучо проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України”.

Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою “Президія уряду Карпатської України”. Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення. У фонді зберігаються десятки справ, які свідчать про бажання численних емігрантів, уродженців Галичини, одержати чехословацьке громадянство і спричинитися до розбудови автономної Підкарпатської Русі. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 19; оп. 2, спр. 27, арк. 75, 100, 116, 119, 122]. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві,

писав: “Я, нижчепідписаний... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 27, арк. 1].

Клопотання до уряду Карпатської України також зберігаються у вже названому фонді 1148 та фонді 17 – “Президія міністерства внутрішніх справ Карпатської України”. Галичанин Іван Вовк, який проживав у Франції, писав, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи “на залізницях, або на електровнях, чи споріднених галузях” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 293, арк. 1]. Іван Цимбал з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній “член військової поліції в Тернополі” і який “відзначався як дуже цільний стрілець” [1, ф. 17, оп. 2, спр. 5, арк. 6]. Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Вони просили допомогти їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник, який вже мав чехословацьке громадянство, В.Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [1, ф. 17, оп. 2, спр. 343, арк. 1]. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В.Лазанич писав: “... знає місцеві обставини і є дуже бажаним...” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 92, арк. 42].

У фонді 17 ДАЗО, що досі вивчався лише частково, містяться численні документи про взаємовідносини українського та чехословацького урядів і роль в цьому українців Галичини. У фонді 1148 особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка, який виконував обов'язки контролера УНО, про підготовку радикалами антидержавного перевороту з метою скинення уряду А.Волошина. Це дозволяє переглянути твердження ряду істориків про монолітність всіх українських політичних сил в краї, всебічну підтримку уряду Карпатської України. Із вищеназваної “Записки” випливає, що в українському таборі йшла гостра боротьба між “поміркованими”, яких очолювали А.Волошин, М.Брашайко, А.Штефан, Ю.Ревай і “радикалами” з місцевого ОУН (С.Росоха, І.Рогащ, І.Роман, Ф.Тацинець та інші). “Записка” наводить також імена радикально настроєних січовиків, уродженців Галичини, С.Врецьону-Волянського, Ю.Лопатинського та ін.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства “Меморіал” ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні

справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях [196, С. 15].

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д.Климуша, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. З галичан, на думку Д.Климуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. "Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, – розповідав слідчим МДБ Д.Климуш. – Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно впливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що "Січ" політикою займатися не може. Цим нехай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що "Карпатська Січ" є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення з питань "Січі", влаштовувала мені закулісні інтриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням" [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3742]. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939 - 1950 рр. та про їх керівників – М.Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін. [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3733, 5386, 3893, 3895].

Документи 19-го фонду - "Міністерство господарства Карпатської України" - дають змогу простежити участь вихідців з Галичини в розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, фінансів, електрифікації тощо. У фонді 2 - "Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі (1928-1938)", фонді 4с/18 - "Міністерство внутрішніх справ Карпатської України", фонді 14 - "Народна Рада Закарпатської України", фонді 29 - "Президія управління Підкарпатської Русі", фонді 63 - "Цивільне управління Підкарпатської Русі" містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки тощо. Із численних архівних справ названих фондів можна простежити спільну участь закарпатців і галичан в

боротьбі проти терористів та проугорської "п'ятої колони". У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства "Просвіта" в культурно-освітній роботі на благо краю та простежити зв'язки з львівською "Просвітою".

Надзвичайно цінні документи, які всебічно висвітлюють питання про роль Закарпатської "Просвіти" в справі подальшого розвитку культурних зв'язків краю з Східною Галичиною зберігаються у ЦДІАУ у Львові (фонд 348 - "Львівська "Просвіта"). Це десятки справ (сотні документів і матеріалів), які умовно можна поділити на чотири групи, а саме: 1) офіційне листування Ужгородської "Просвіти" та її філій з Львівською "Просвітою"; 2) листування видавництв, книгарень, редакцій газет та журналів в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Тячеві, Рахові; 3) численна кореспонденція педагогічних колективів краю та окремих вчителів, які просили надіслати їм українські видання; 4) особисте листування діячів Ужгородської "Просвіти", письменників, громадських діячів (Ю.Брацайка, В.Бірчака, Ю.Химинця, І.Панькевича, Ю.Боршош-Кум'ятського, В.Гренджі-Донського та ін.) [290, С. 39]. Окремі документи свого часу опублікували ужгородські дослідники О.Мазурок та В.Дідик [290, С. 41-44].

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних взаємовідносин між політичними організаціями Східної Галичини і Карпатської України є матеріали 205 фонду - "Прокурор Апеляційного Суду у Львові". В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та судові процеси над перебіжчиками. Використані документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи А.Волошина до Галицького митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А.Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія [8, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 91] і лист від 28 липня 1941 р., в якому А.Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату [8, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 90]. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрея Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А.Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д.Няраді на Закарпаття [8, ф. 201, оп. 4б, спр. 2045, арк. 1-3].

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 - "Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР"; 2192 - "Диктатор Західної Облaсті УНР"; 3696 - "Міністерство іноземних справ УНР"; 4069 - "Редакція газети "Стрілець"

за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР"; 4440 – "Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.". Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – "Станіславське воєводське управління", в якому містяться численні документи про посилення денационалізації та полонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців [2, ф. 2, оп. 11, спр. 2, 34; оп. 1, спр. 123] тощо. Заслужують на увагу матеріали ф. 129 – "Прокурор обласного суду у м.Львові" Державного архіву Львівської області.

Важливі документи про діяльність ОУН-УПА на Закарпатті зберігаються в "Особистому архіві Івана Коршинського" – активного учасника підпільного руху 40-50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи І.Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова "Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція" [5].

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів. Хоча окремі з них видані в роки радянської влади, проти містять оригінальні документи, які проливають світло на політичну ситуацію, яка склалася після розвалу Австро-Угорської монархії [9, 45]. Окремі відомості про місце Закарпаття в планах урядів ЗУНР та УНР містяться в опублікованих документах "Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923 рр." [18], "Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України" [19], "Україна в ХХ ст.: 36. Документів і матеріалів (1900-1939)" [35], "Українська суспільно-політична думка в 20 столітті" [40-42]. Серед опублікованих документів особливої уваги заслуговують "Закони, накази й розпорядження уряду УНР", опубліковані у збірнику "Закон і право". Це, перш за все, "Автономія австро-угорської України", "Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки", "Грамота Української Національної Ради про об'єднання Західно-Української Народної Республіки з Великою Східною Україною", "Універсал Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель Українських", "Резолюція Трудового Конгресу України" та ряд інших [17].

В цілому ряді збірників документів йдеться про перебування УГА на Закарпатті [36-39], становище Східної Галичини під польським гнітом [20], позицію греко-католицької церкви в Галичині в особі митрополита Андрея Шептицького щодо Закарпаття [25-27], ставлення ОУН до Карпатської України [31, 34], діяльність УПА на теренах краю [23, 24, 28, 29, 43, 44]. Маловідомий матеріал про взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття міститься в двох томах збірника документів і матеріалів "Культурне життя в Україні. Західні землі" [21, 22].

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938-1939 рр. В.Гренджі-Донського [13], який високо оцінив П.Стерчо: "Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження" [13, С. 7]. У щоденнику В.Гренджі-Донського зібрано величезний фактичний матеріал про перебування галичан в Карпатській Україні (нелегальні переходи кордону, вступ до Карпатської Січі, діяльність галичан у штабі Січі, масові репресії гортистів проти українців Галичини, розстріли галичан на гірських перевалах тощо). Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено описок загиблих січовиків, який налічує 116 чоловік. Чимало серед них було і галичан.

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні громадсько-політичних і культурних взаємин українців Закарпаття і Галичини. Ужгородська газета "Руська Краина" опублікувала статтю Вишнянського "Народний Собор в Хусті" [109], в якій детально описала роботу Всеукраїнських народних зборів 21 січня 1919 р., на яких було прийнято історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. Про Гуцульську республіку, яка була проголошена в селі Ясіня, повідомляли "Літопис Червоної Калини" [100], "Покутський вісник" [107], "Стрілець" [111]. Перебування українських січових стрільців на Закарпатті описав "Літопис Червоної Калини" [46, 47, 58, 59]. Соціально-економічне, політичне та культурне становище Східної Галичини у складі Польщі детально описували кореспонденти закарпатських газет "Собода" та "Нова свобода".

Міжнародне, соціально-економічне, політичне і культурне становище Карпатської України в 1938-1939 рр. знайшло всебічне висвітлення на сторінках періодичних видань Східної Галичини. Галицькі газети і журнали "Діло", "Нова зоря", "Літопис Червоної Калини", "Свобода", "Жіноча доля", "Авангард", "Українське юнацтво" та ряд інших (близько двадцяти видань) виступали активними літописцями Карпатської України. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису "Діло" – друкованого органу УНДО, власкором якого в Закарпатті був Р.Голіян. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн по відношенню до Закарпаття. Галицька періодика однозначно засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю, повністю підтримавши політику, яку проводив уряд А.Волошина.

Важливим джерелом є мемуарна література. Найпершими спогади про революційні події 1918-1919 рр. на Закарпатті опублікували колишні вояки УСС та УГА М.Алиськевич, М.Андрусак, Ю.Герасимів, О.Дудикевич, С.Забачинський, І.Молещій [46, 47, 52, 57, 58, 59, 71]. Вони детально описали свою участь у військових експедиціях на Закарпаття, зустрічі з місцевим населенням, свої враження від нашого краю. Всі вони висловили жаль з приводу невдалих походів, які завершилися полоном та значними жертвами з українського боку. Однак, вони тільки в загальних рисах торкалися виникнення та діяльності Гуцульської республіки.

Найповніше історія виникнення Гуцульської республіки відображена в спогадах її керівника С.Клочурака [64]. Автор детально описав сам хід повстання та проголошення республіки, похід на Сигет і його взяття, поразку в Сигетській коморі та її причини, окупацію Ясіня румунами. Спогади С.Клочурака дають можливість з'ясувати зв'язки Української народної ради в Ясіні із урядом ЗУНР, урочисте засідання Української національної ради в Станіславові, з'їзди в Хусті 21 січня та у Станіславові 29 квітня – 1 травня 1919 р. Із спогадів видно, що протягом всієї діяльності Гуцульської республіки не припинялися зв'язки з Галичиною. З ініціативи С.Клочурака 10 січня 1919 р. народна рада в Ясіні опублікувала звернення до русинів Закарпаття, яке завершувалося заклик: “Брати рідні! Всі, що здібні під оруж'є, ставайте в ряди добровільців у своїй військовій одежі і обуві та приносьте зі собою всяке оруж'є і муніцію. Організуйте добровільчі відділи та бороніть Вашої волі і рідної землі. Наші закарпатські (галичани – Авт.) брати нам допоможуть, але наше діло є вибороти свободу і закріпити її! То ж до зброї, брати! До організації своїх сил! Бо лише тоді, як буде у нас сильне і здисципліноване військо, то наші гнобителі не вдіють нічого проти нас. І ще одне, браття: має бути найбільший порядок. Один другого не сміє рабувати і кривдити... Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Най живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка!” [64, С. 138-139].

Цікавий матеріал про зв'язки Закарпаття і Східної Галичини в 1918-1919 рр. містяться у спогадах А.Штефана [92]. “Під командою Степана Клочурака, - писав автор, - гуцульські повстанці в Ясіні при допомозі трьох старшин і 20 стрільців УГА з Коломиї розбрóїли і взяли в полон 250 мадярських вояків в Ясіні і по кількох днях нагнали їх до Мадярщини. Наступ для звільнення Гуцульщини від мадярського війська розпочався 13 січня 1919 р. Біля 600 гуцульських повстанців разом з біля 400 стрільцями УГА з Коломиї скоро звільнили Кваси, Рахів і Бичків та взяли в полон мадярських вояків і розбрóїли місцеві жидівські і мадярські міліції і дня 16 січня заняли Сигіт” [92, С. 215]. Окружна команда УГА в Коломиї наказала своїм воякам не встрявати в сутички з румунами. Однак, “2000 румунів із скорострілами і ручними гранатами напали на українське

військо, вбивши 41 вояка і полонили 400. Українці згідно з наказом лише відступали. Румунське військо 17-го січня заняло Сигіт і в наступних днях забрали Рахів, але дальше не наступали” [92, С. 215]. Це дало можливість С.Клочураку “зорганізувати самостійну країну, “Гуцульську Республіку”, яка проіснувала аж до 11 червня 1919 р.”.

А.Штефан найдетальніше проаналізував причини “сигітської драми”. До помилок С.Клочурака А.Штефан відніс наступні: “Він не мав належного знання і досвіду... Клочурак не скоординував належно наступ гуцулів з іншими сучасними акціями закарпатців. Клочурак не інформував в ужгородській групі о. А.Волошина. Про акцію американських русинів під проводом д-ра Гр.Жатковича Клочурак нічого не знав, хоч у січні 1919 року Волошин вже знав про умову з Т.Г.Масариком. Клочурак легковажив зарядженням уряду Західної України, що галицькі відділи не сміють пуститися у бій з румунським військом, та що вони мають оминати удар з мадярським військом” [92, С. 323-324]. На ці мемуарні нотатки А.Штефана словацький дослідник М.Мушинка прореагував наступним чином: “На такі закиди можна відповісти прислів'ям: “Після програної битви кожний воїн – генерал” [317, С. 29].

Контакти Ясінянської народної ради з ЗУНР описав у своїх спогадах Ю.Химинець: “Угорська поліція й жандармерія пильно слідувала за українським національним рухом, перевіряли поїзди в Станіслав і Коломию, намагалися контролювати зв'язки із Західноукраїнською Республікою. Та це не перешкодило Раді висилати туди своїх кур'єрів, а також тримати зв'язок з Хустом. Серед цих кур'єрів Ради найбільше відзначився Дмитро Німчук” [83, С. 49]. Ю.Химинець детально описав засідання Ясінянської ради 8 січня 1919 р., на якій виступив І.Марусяк-Кузьмич: “Ми від Угорщини відійшли, до України поки що нас не приєднали, хоч наша делегація домагалась цього на засіданні національної Ради в Станіславі, не тільки за нас, гуцулів, але за увесь наш народ, що в нашому Ясіні буде творитися, буде нести відповідальність тільки наша Українська Народна Рада. Нас, членів Ради, за наші діла будуть судити або хвалити не тільки чужі, але й свої, рідні. Хочемо чи не хочемо, ми залишилися самі, тому або здаємося угорській владі, або діймо самостійно, і то так, щоб більше не дісталися до чужої неволі” [83, С. 50].

В.Шандор теж не обминув аналізу подій 1918-1919 рр. на Закарпатті. “Приєднання Закарпаття до України, - писав він, - було можливе тільки мілітарною силою та що українські сили були тоді на таку акцію ослабі” [416, С. 191]. Л.Цегельський детально описав весь обіг подій щодо військової акції на Закарпатті: “В першій половині січня (чи не 8-го січня) 1919 р. скликав секретар ресорту військових справ полк. Вітовський наглу нараду членів кабінету, на якій їм закомунікував, що... “Наші війська переступили цієї ночі в двох місцях Карпати та є в дорозі на Мукачів і на Сигіт... Ось депеші й телефонограми...”. Цю акцію військової інтервенції

перевів полковник Вітовський без порозуміння з членами Кабінету, яка могла втягнути Галичину до ще одної війни з Мадярщиною, що Галичині тоді було не під силу. Кабінет секретарів поодиноких ресортів рішив що акцію припинити й відкликати, що і зроблено” [416, С. 191]. Військова експедиція на Закарпаття була здійснена тільки тоді, коли С.Клочурак і Є.Пуза звернулися до Української національної ради з проханням про військову допомогу. Події 1918-1919 рр. також описав у свої споминах А.Кущинський [67].

Більш ґрунтовніше в спогадах очевидців та активних учасників описані події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. Після окупації краю військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали свої спогади. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об’єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з’явилися вже в 1939–1940-х рр. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника „Карпатська Україна в боротьбі”, який побачив світ у Відні в 1939 р. [60]. Переважна більшість авторів були вихідцями з Галичини, які, перейшовши польсько-чеський кордон, вступили до Карпатської Січі й мали офіцерські звання. Л.Кріс, С.Сулятицький, М.Кульчицька, Г.Яворенко, О.Волянський, М.Чумалівський, О.Свобода, Н.Романенко, Я.Голота, І.Гуцул, С.Вівчар детально описали бої Карпатської Січі з угорцями на різних ділянках фронту (Хуст, Торун, Горонда, Іршава, Севлюш тощо).

Автор передмови до книги «Карпатська Україна в боротьбі» відзначав: «Імена багатьох з них не названі навіть у цій книзі. Тоді, коли вона створювалася, над ними ще висів дамоклів меч мадярського терору – кожного українця, причетного до визвольних змагань, чекала в’язнична камера, а в ній – страшні тортури і мученицька смерть. Ця атмосфера мужнього протистояння кожної окремої особистості немилосердній

машині державного терору яскраво передана у всіх без винятку спогадах. Їх автори були безпосередніми учасниками подій, багато хто тільки що виврався з лабет смерті, тому їх розповіді зберегли всю пекельну напругу пережитого жаху і розчарування, включно навіть до мови. Вона надзвичайно емоційна, подекуди навіть занадто перевантажена тогочасною місцевою говіркою” [60, С. 6]. “Всіх авторів, звідки б вони не походили, - відзначав О.Мишанич, - об’єднує українська національна ідея, прагнення розбудови Української Держави, готовність усіма засобами, “збройно й оружно”, відстояти її незалежність і національні інтереси” [60, С. 13-14].

Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [49]. Починаючи з 1939 р. видано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з’явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. „П’ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах” [60, С. 42]. Однак, сили молодшої держави були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з’явився в 1939 р. збірник „Карпатська Україна в боротьбі”, редактований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість.

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру „Вояки-будівничі” та „Український націоналізм”. Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності

Карпатської Січі, яку „так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань” [60, С. 41]. Він вірно підмітив, що Січ „поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності” [60, С. 41]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо „майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ”. Проте, найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ „була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією”. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак, О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

У статті «Вояки-будівничі» О.Ольжич досить чітко висловився щодо складу Карпатської Січі. Були створені «гарнізони Січі, які склалися з елемента, що прийшов служити народженій карпато-українській державі з різних українських земель, головню ЗУЗ (західноукраїнських земель – Авт.), а також з Буковини та Наддніпрянщини, і лише частинно з місцевих людей» [60, С. 43]. О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. „В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева” [60, С.50]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що „тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в’язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів” [60, С. 51].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, „державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньоорганізаційній та зовнішньополітичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію” [185, С.116]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [114, 115, 211, 341, 342].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [83, 390, 391]. На думку В.Худанича, „видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об’єктивності” [83, С. 377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор „інші питання, пов’язані з Карпатською Україною.., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи епостереження” [83, С. 378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльності ОУН в Закарпатті: „З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росоха, видаючи часопис „Пробоем” у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об’єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець” [83, С. 68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а „роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди” [83, С. 88]. „Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою” [93, С. 88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. „зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста” [83, С. 90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. „Коли 1 листопада 1938 р. прем’єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною

делегацією Карпатської України” [83, С. 91]. З листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність, прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, „послав мене 8 січня 1939р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером” [83, С. 92]. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення „проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу” [83, С. 93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. „Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської кононади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним” [83, С. 94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: „Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття” [83, С. 94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, „така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції” [83, С. 94]. Однак, дане твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Викликають значний інтерес спогади М.Бажанського [48], І.Стебельського [79], Л.Гірняка [53], Г.Божка [50], Д.Куп'яка [66], В.Онуфрика [72], Т.Томоруча [82], в яких об'єктивно показано вклад українців Східної Галичини в розбудову Карпатської Січі, її боротьбу з угорськими та польськими терористами, а згодом з переважаючими силами гортистської Угорщини. Заслугують на увагу спогади відомого закарпатського поета В.Гренджі-Донського, нещодавно перевидані в Ужгороді [80, 13]. Його мемуари „складаються з довгих та коротких фрагментів та статей спогадів”, з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська „зробили цілість” [80, С. VII].

Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. „Коли малярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви” [80, С. 198]. Серед всіх очевидців, які залишили після себе спогади з часів Карпатської України В.Гренджа-Донський найяскравіше описав вклад галичан в оборону краю. В середині 1939 р. з ним стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 р. багато що може роз'яснити про позицію відомого громадсько-політичного діяча краю. “Вліпив в морду одному нашому панкові “рутенові”. Десятник став з ним “політикувати” і наш браток в малярській мові запевняв, що ми – чесні русини, “українці” – то другі... галичани..., а ми – добрі і вірні русини...”. Я як це почув, то з другого кінця лечу, мов оса: - Неправда, ти, свине, українці ми всі! – І бах!” [13, С. 284]. В.Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками, на його думку, вони були “дураками”, які терплять так само, як і всі”. Для нього не було сумніву в тому, що закарпатці є частиною великого українського народу. На жаль, багато хто цього не розуміє і заявляє, що в цій проблемі ще слід розібратись. В.Гренджа-Донський мав безліч доказів про репресії угорців проти галичан, яких спочатку розстрілювали всіх без винятку, а через деякий час формували в окремі групи і передавали полякам. Ті, в свою чергу, їх розстрілювали, або засуджували за нелегальні переходи кордону. Спогади очевидців про розстріли галичан на гірських перевалах записав і опублікував В.Довгей [225, С. 157-164].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутічки між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [50, 65, 339, 350, 351, 84, 85, 413-420, 76, 77]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в

українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: „Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас... Був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав” [84, С. 335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли „частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин” [84, С. 335]. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Перші праці українських дослідників про розвиток історичних подій у Закарпатті в 1918-1919 рр. з'явилися тільки на початку 90-х років ХХ ст. Це пояснювалося, перш за все тим, що сама проблематика національно-визвольної боротьби українського народу була заборонена. Об'єктом дослідження, як правило, слугувала революція в Угорщині та проголошення радянської влади в краї. Рішення Всезакарпатських народних зборів 21 січня 1919 р. в Хусті про возз'єднання з Україною трактувалося однозначно: наші краяни прагнули до возз'єднання з Радянською Україною. І мови не могло бути про виникнення ЗУНР, а тим більше про зв'язки політичних сил Закарпаття з нею.

Протягом 90-х років з'явилися праці М.Болдижара [137, 139, 140, 145], М.Вегеша [168, 170, 173, 183], О.Довганича [218, 220, 222], в яких висвітлені окремі аспекти громадсько-політичних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття. „Оцінюючи місце і роль Гуцульської Республіки в історії Закарпаття, - писав М.Болдижар, - можна констатувати, що революційний порив українського населення на сході краю за розрив з Угорщиною та возз'єднання з Україною мав позитивне значення, став окремою ланкою в єдиному ланцюзі революційної боротьби, яка велася тут. Однак ізольована в силу певних об'єктивних причин від інших революційних регіонів, залишаючись практично республікою-селом, вона була приречена на загибель” [145, С. 13]. Вчений висловив думку, з якою необхідно погодитись. Гуцульська республіка могла проіснувати тільки за сприяння цілого ряду факторів, зокрема зовнішніх. Керівники Ясінянської ради великі надії поклали на військову підтримку з боку УГА. М.Болдижар наводить конкретні факти, які свідчили про спроби навести контакти з урядом ЗУНР: “За дорученням

загальних зборів С.Ключурак та І.Климуш поїхали до Станіслава, щоб передати рішення про возз'єднання Закарпаття з Західноукраїнською Народною Республікою. Слід зазначити, що делегація від Гуцульської Республіки перевищила свої повноваження, оскільки стала діяти від імені всього Закарпаття, а таких доручень їй ніхто не давав” [145, С. 11]. Повторна спроба налагодження контактів відбулася після роззброєння угорських солдатів у Ясіня, але тоді становище уряду ЗУНР було нестабільним і допомогти Галичина не могла.

Загалом високо оцінюючи рішення Хустського з'їзду 1919 р., М.Болдижар підкреслив, що “хоча рух за злуку з Україною в цей час був масовим, все ж він не міг бути всенародним. Доказами на користь саме такого висновку є не лише згадані уже причини й особливості суспільно-політичного життя краю, але й факт, що досить швидко, підтримуючи позицію Ужгородської Ради за включення Закарпаття до складу Чехословаччини, переорієнтувалися всі інші Ради, які діяли в краї... Населення ж краю, підтримуючи рішення Народних Рад, без болі і протестів стало громадянами Чехословацької республіки” [145, С. 18-19]. Підняв М.Болдижар і проблему вирішення закарпатського питання на Сен-Жерменській конференції: “Довідавшись, що більшість комісії Сен-Жерменської конференції схиляються до того, щоб Закарпаття включити до складу ЧСР, керівництво української делегації направило в різні інстанції конференції кілька нот протесту. У них вимагалось глибше вивчити волю і бажання населення Закарпаття, навіть ставилося питання про те, що 13 листопада 1918 року Українська Народна Рада проголосила Угорську Русь однією із складових частин Західноукраїнської Республіки. Однак необхідні повноваження української делегації як представника карпатських русинів на мирній конференції не були визнані, а ноти протесту навіть не були включені до офіційних матеріалів” [145, С. 23]. Аналогічної точки зору притримуються й інші українські дослідники [183, С. 38].

Незначна кількість праць присвячена взаєминам українців Східної Галичини і Закарпаття у міжвоєнний період. Фактично, все зводиться до фрагментарного висвітлення зв'язків закарпатської та львівської “Просвіти”. Маємо на увазі праці П.Федаки [375-377], О.Мазурка і В.Дідика [290]. Зроблена спроба простежити ставлення Галицького митрополита Андрея Шептицького до Закарпаття [128]. Окремі аспекти взаємовідносин між громадсько-політичними та культурними інстанціями Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1938 рр. розглядали Й.Баглай [119, 120], М.Баяновська [129], С.Віднянський [195], С.Горевалов [201], В.Грабовецький [204], В.Делеган [216], М.Кугутяк [271, 272], І.Ліхтей [284-287], О.Малець [293], Б.Савчук [346-348], І.Соляр [360], М.Швагуляк [422-424], Б.Ярош [432].

Перші праці з історії Карпатської України з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони мали загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття. На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця „Карпатська Україна: географія-історія-культура”, яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів [246]. Ця монографія була конкретним внеском вчених Галичини у популяризацію історії Закарпаття. Цікаво, що автори встигли на сторінках названої монографії помістити відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Галицькі вчені високо оцінили результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНО „одержало повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям” [246, С. 101].

Наприкінці 1938 р. у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського „Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України”[329], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що „продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралося 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії” [329, С. 80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був „зложений ... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі” [329, С. 81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Волошин. В.Пачовський недвозначно охарактеризував останнього як лідера українського напрямку. В.Пачовський дав оцінку мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. „відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Береговом від Карпатської України” [329, С. 81]. „Хуст буде сполучений

залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, – писав В.Пачовський. – Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати” [329, С. 81-82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст С.Храпливий опублікував працю „Карпатська Україна в числах”[393], в якій доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 р. Окремі аспекти економічного і внутріполітичного становища Закарпаття піднімали О.Пріцак та Р.Голіян [164]. Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом „Ярослав Оршан” видав книгу „Закарпаття”, в якій відмітив: „Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонової нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття” [73, С. 8]. Тоді ж з'явилися праці М.Колодзінського [262]. Отже, перші праці про Карпатську Україну з'явилися у Галичині. Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50-80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація історії Карпатської України, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші об'єктивні наукові дослідження.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. „Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України” – твердить історик [405, С. 122]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що „український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську

державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави” [397, С. 60].

Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що „говорити про „український континуїтет” подій в краї на межі 1938–1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв’язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб’єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики” [336, С. 11]. На думку І.Поп, „галас з приводу т. зв. „українського Премонту” в Карпатах в 1938–1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечно для них вогнище, що саме себе таким прокламувало” [336, С. 11].

На думку І.Гранчака, „проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи” [206, С. 338-339]. В. Худанич переконаний, що „утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938–1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави” [397, С. 62].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні – від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що в 1938–1939 рр. «тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції» [291], а на думку М.Болдижара, українська еміграція тільки „рвалася до активної політичної діяльності” і не бажала „займатися господарською діяльністю” [139, С. 102]. Про роль галичан в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в

подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь у підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [156, 166, 171, 172]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [166, 192].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в без-надійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських в’язниць і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [196]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [176, 177]. З під пера вітчизняних дослідників вийшли нариси про яскравих представників Східної Галичини в Карпатській Україні М.Колодзінського [169, 379, 409] та З.Коссака [331]. Опубліковані окремі узагальнюючі праці та енциклопедично-довідкові видання, в яких поміщені нариси про визначних діячів Карпатської Січі, вихідців з Галичини [130, 189, 325].

Що стосується дослідження діяльності УПА на території краю, то можна назвати хіба що праці О.Ситника [356], М.Вегеша [175, 187] та збірник “За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади” [230], в якому подаються фрагментарні дані про націоналістичне підпілля на території Закарпаття в 40-х рр. Цікавий фактичний матеріал, який раніше не публікувався навіть у своїх нарисах про М.Габовду, М.Ороса, А.Цугу, М.Шимоню, П.Янугу О.Довганич [196, С. 468-471; 496-500; 530-533; 536-539]. Заслугове на увагу розділ, написаний О.Довганичем до колективної монографії “Вони боронили Карпатську Україну” [196, С. 351-372], в якому зроблена спроба висвітлити рух опору в Закарпатті у роки Другої світової війни та перші післявоєнні роки. Про діяльність УПА на теренах Закарпаття стисло йдеться на сторінках колективної монографії “Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр.” [233].

Вагомий внесок у дослідження взаємовідносин українців Східної Галичини і Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, не відомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що „лише там можна було писати вільно” [215, С. 65].

П.Стерчо документально довів, що «Українська Національна Револуція... сколихнула й українців Західних Українських Земель, що були в рамках Австро-Угорської монархії. І закарпатські українці з

запалом кинулись до державного будівництва. Приявність у містах і селах Закарпаття Українських Січових Стрільців та інших українських військових з'єднань прискорила пробудження національної свідомості населення" [363, С. 17]. Дослідник детально зупинився на суспільно-політичних процесах, які відбувалися в краї, розглянув акцію американських русинів, спрямовану на включення краю до складу Чехословаччини, прослідкував вирішення "закарпатського питання" на Паризькій мирній конференції тощо. П.Стерчо зробив глибокий висновок про причини невдач українських національно-визвольних змагань. "На жаль, - писав він, - на долі Закарпаття заважили на дальші два десятиліття інші фактори. Насамперед програні визвольні змагання України. Але й не малу роль відіграли міжнародні чинники" [363, С. 18]. Аналогічної точки зору притримується польський історик П.Журавський-Граєвський [229]. На думку І.Лисяка-Рудницького, події 1918-1919 рр. вивели Закарпаття "з стану зимової сплячки" [280, Т.1, С. 462].

Американський дослідник П.Р.Магочій у своїй монографії "Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)" виділив два спеціальні параграфи дослідженню даної проблематики – "Революційна доба в Підкарпатській Русі 1918-1919 рр." і "Міжнародна дипломатія та об'єднання з Чехословаччиною". Історик проаналізував діяльність народних рад краю, детально зупинився на основних політичних орієнтаціях. Необхідно погодитися з думкою вченого, що політика проугорської Ужгородської ради викликала протести в різних районах Підкарпатської Русі [289, С. 58]. Однак, не витримує критики висновок П.Р.Магочія, що зв'язки закарпатських політичних лідерів з Галичиною обмежувалися контактами з русофільською інтелігенцією [289, С. 59]. Виходячи з цього, вчений констатує, що "підкарпатці були або неприхильні до справжніх політичних і національних українських цілей, або й не знали про них. Вони могли вітати об'єднання всіх українських земель, але не відокремлялися від Росії чи вживання як літературної мови української, а не російської" [289, С. 59]. Такі твердження не витримують ніякої критики. Загальновідомо, що із 1089 чоловік, які в США проголосували за включення до складу Чехословаччини, тільки 10 висловилися за приєднання до Росії.

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [442]. Він не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. „Коли у листопаді минулого року (1938 – Авт.), – писав А.Шмідт, – до мене звернулося видавництво „Reimar Hobbing” з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території –

Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи" [442, С. 82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована ніськами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: „Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу" [481, С. 188].

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клужського університету (Румунія) Д.Софронія. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася „змова", то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія справедливо писав, що „рутенська проблема" налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці" [196, С. 89].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка „Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх", опублікованій у 1994 р. [237]. Автор довів, що „теорія Велико-України" виникла в листопаді-грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. „Українську проблему" вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП „Схід" та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему [237, С. 251]. Д.Злепка констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. „Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – Авт.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями" [237, С. 253]. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П'ємонту Великої України затихла. Д.Злепка наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець) [237, С. 260-261]. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [237, С. 250-251].

Оцінку Карпатської Січі та ОУН в подіях 1938–1939 рр. у краї зробив В.Косик. На основі німецьких архівних документів історик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [269, С. 70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [252–254, 337, 333]. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Туряниця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [370–371]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, С.Врецьоні, Р.Шухевичу та ін. [115, 200, 197, 211, 228, 263, 270].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що „автономний уряд, надто після листопада, вважав себе представником не окремої національності, а радше частиною української нації” [289, С. 148]. Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю „Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності” [280]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: „... не буде перебільшенням сказати, що це „хрещення вогнем” остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю” [280, С. 469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: „Магочі не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені” [280, С. 469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча – автора кількох десятків праць з даної проблеми [362, 363, 365, 366]. Високо оцінивши спільну боротьбу закарпатських і галицьких українців проти агресора, П.Стерчо констатував: „Г'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську

проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав” [363, С. 221].

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор [413–420]. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13–14 березня 1939 р., суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проти карпато-української влади. „Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов'язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словаччині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати з Галичини. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним ексекутивним органом” [417, С. 70]. Що стосується конфронтації відносин з чехами, то, на глибоке переконання В.Шандора, „вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас” [417, С. 72]. Відступаючи чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому й „полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин” [417, С. 72].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора „Енциклопедії української діаспори” В.Маркуся [296–302]. Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркусь, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до „свого повноцінного дозрівання від „народу-племени” і „terra incognita” до самоусвідомлення своєї ідентичности, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття „від угорських русинів до Соборної української держави” [298, С. 22]. Перу В.Маркуся належить ряд праць про рух опору в Закарпатті у післявоєнний період. Зокрема, під його редакцією вийшли змістовні колективні монографії «За Українське Закарпаття», «Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр.», в яких міститься великий фактичний матеріал про діяльність підпільних організацій оунівського напрямку в краї [230, 233]. Загалом на Заході вийшло чимало книг про УПА, однак, за винятком невеликої статті П.Стерча [364], Закарпаття в них фігурує лише епізодично.

Отже, громадсько-політичні та культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1950 рр. XX ст. знайшли своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи дають відповідь на чимало складних питань досліджуваної теми. Особливо велика кількість джерел стосується періоду Карпатської України 1938-1939 рр. Що стосується подій 1918-1919 рр., то переважають матеріали періодики. Майже відсутні документи, які висвітлюють діяльність ОУН-УПА на Закарпатті. Виняток становить тільки ряд багатотомних видань, на сторінках яких згадується наш край. Однак, тут на допомогу приходять спогади очевидців та активних учасників подій. Вони є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути специфіку взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття. Всі вони позитивно оцінили значний вклад галичан у розбудову Карпатської України та її Збройних Сил, їх боротьбу проти угорських і польських терористів. Саме галичани становили основу Карпатської Січі, яка зробила відчайдушний опір агресору. Разом з тим, галичани, які входили до військового штабу Січі, будучи радикально настроєними, спричинилися до повстання проти чехів, що вилилось у кровопролитні бої 13-14 березня 1939 р. Що стосується історіографії питання, то вітчизняними і зарубіжними дослідками видано чимало праць з історії громадсько-політичних і культурних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1950 рр. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу ще не проведено, маються лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діапазоном проаналізованих питань. Використовуючи здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії, залучаючи нові архівні джерела, опубліковані документи, необхідно підготувати комплексне дослідження історії стосунків українців Східної Галичини і Закарпаття першої половини XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

1. Державний архів Закарпатської області.
2. Державний архів Івано-Франківської області.
3. Державний архів Львівської області.
4. Особистий архів І.Ю.Коршинського.
5. Особистий архів М.М.Вегеша.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і органів управління України
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
8. Центральний державний історичний архів України у Львові.

II. Опубліковані документи

9. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 558 с.
10. Вбивство Степана Бандери. – Львів: “Червона Калина”, 1993. – 358 с.
11. Вивід прав України /М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. – Львів: МП “Слово”, 1991. – 128 с.
12. Возз'єднання: Зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Друге видання, доповнене /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 2000. – 344 с.
13. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. – 516 с.
14. Гунчак Т. Джерела до новітньої історії України: В 3-х томах. – Т. 2. Українська революція. Документи. 1919-1921. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
15. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: “Червона Калина”, 1993. – 328 с.
16. З історії революційного руху у Львові: 1917-1939 /Відп. ред. І.Крип'якевич. Документи і матеріали. – Львів: книж.-журн. вид-во, 1957. – 795 с.
17. Закони, накази й розпорядження УНР // Закон і право. – К., 1990. – Ч. 2. – 118 с.
18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах /Керівник роботи і відп. ред., автор передмови О.Карпенко. – Т. 1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР /Укладачі: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с.
19. Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
20. Кривава книга /Упорядник, автор передмови та пояснень Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994. – 274 с.
21. Культурне життя в Україні. Західні землі /Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. I. 1939-1953. – Львів, 1995.
22. Культурне життя в Україні. Західні землі /Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. II. 1953-1966. – Львів, 1996. – 919 с.
23. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади /Відп. ред. Я. Лялька. – Книга I. – Львів: “Просвіта”, 1993. – 800 с.
24. Літопис УПА: В 11-ти томах. – Торонто, 1978-1985.
25. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. – Т. 1. Церква і церковна Єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.

- Кравчук. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Дім “Свічадо”, 1995. – 524 с.
26. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 1. Пастирське вчення та діяльність. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1998. – 572 с.
27. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2. Листування. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1999. – 1096 с.
28. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1945: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
29. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
30. Національні відносини в Україні в ХХ ст.: Зб. Документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.
31. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929-1955. – Мюнхен, 1955.
32. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – 192 с.
33. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – 487 с.
34. УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951. – Мюнхен, 1956.
35. Україна в ХХ ст.: Зб. Документів і матеріалів (1900-1939) /Упор. А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, М.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМІ, 1997. – 448 с.
36. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – 680 с.
37. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.2. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1960. – 384 с.
38. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – 232 с.
39. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.4. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1968. – 322 с.
40. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 1. - Б/м, 1983. – 510 с.
41. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 2. - Б/м, 1983. – 326 с.
42. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 3. - Б/м, 1983. – 381 с.
43. УПА у світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1945: В 2-х томах. – Мюнхен, 1957-1960.

44. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. Історія українського війська. – Вінніпег, 1953.

45. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Зб. Док. – Т. 1. 1917-1923 /Гол. Ред І.М. Ваш. – Ужгород, 1957. – 553 с.

III. Спогади

46. Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 5-13.

47. Андрусак М. Гомін української державности й соборности на Закарпаттю // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 27-32.

48. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998. – 336 с.

49. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940.

50. Божок Г. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3-4. – липень-серпень.

51. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 155-157.

52. Герасимів Ю. Десять днів на Підкарпаттю: Спомини з 1919 р. // КЧК, 1930. – С. 15-26.

53. Гірняк Л. На стежках історичних подій. – Нью-Йорк, 1979.

54. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: «Либідь», 1993. – 408 с.

55. Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – 105 с.

56. Добей Ю. Тернистими шляхами. – Ужгород – Прага, 2001. – 385 с.

57. Дудикевич О. Гуцули за Соборну Україну // Нова Свобода. – 1939. – 1 січня. – С. 4-5.

58. Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 4. – С. 7-8.

59. Забачинський С. Мараморощ-Сігетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С.10-13.

60. Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – Львів: “Світ”, 2001. – 192 с.

61. Ігнатишин-Логош М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі // Срібна Земля-фест. – 1996. – 12-18 груд.

62. Ігнатишин-Логош М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С.192-197.

63. Качалуба М. Спогади // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.58–59.
64. Ключурак С. До волі: Спомини. – Нью-Йорк, 1973.
65. Кореневич П. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3–4. – С.35–40.
66. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. – Торонто – Нью-Йорк, 1991. – 431 с.
67. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. – Буенос-Айрес, 1981.
68. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. – Т. 1 /За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
69. Мигович П. При запасній сотні скорострільів у Стрию // КЧК, 1938. – С. 149.
70. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – 69 с.
71. Молещій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 5.
72. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. – Торонто – Ужгород, 1995.
73. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
74. Пап-Пугач С. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя Українського Пласту на Закарпатті. 1921–1971. – Рим: Видання Юг, 1976. – 196 с.
75. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. – Торонто – Ужгород: “Мистецька лінія”, 2001. – 92 с.
76. Сабо́л С. Від Угорської Русі до Карпатської України. – Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951.
77. Сабо́л С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 426–439.
78. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 берез.
79. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. – К.: “Смолоскип”, 1999. – 368 с.
80. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. X. Спогади. Листи. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. – 518 с.
81. Теслевич М. Господи, яке дороге слово «Воля» // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 146–150.
82. Томоруч Т. «Нас кидали з цілі до цілі...» // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С.62–67.
83. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1996. – 396 с.

84. Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород: МПП “Гражда”; Карпатський Союз, 1996. – 388 с.
85. Шандор В. Спомини. – Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. – Ужгород: МПП “Гражда”, 2000. – 245 с.
86. Шандор-Бабота М. Жалію, що не взяла ті кроваві свідчення: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 204–210.
87. Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й: Боротьба з чеськими збройними силами // Закарпатська правда. – 1993. – 13 березня.
88. Шанта Ю. Карпатська Україна: кров пролита за свободу // Орбіта-логос. – 1999. – 4 берез.
89. Шанта Ю. Карпатська Україна: Свобода, здобута кров'ю // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 22–37.
90. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – 414 с.
91. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Спомини. – Торонто, 1977.
92. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. – Книга друга. – Торонто: Карпатський Дослідний Центр, 1981. – 384 с.
93. Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті Комбатанта (Торонто, Нью-Йорк) – 1966. – Ч. 4-5. – С. 60.

IV. Преса

94. Авангард.
95. Будучність нації.
96. Діло.
97. Жіноча воля.
98. Жіноча доля.
99. Костер
100. Літопис Червоної Калини.
101. На переломі.
102. Націоналіст.
103. Неділя.
104. Нова зоря.
105. Нова свобода.
106. Новий час.
107. Покутський вісник.
108. Република.
109. Руська Краина.
110. Свобода.

111. Стрілець.
 112. Українське слово.
 113. Українське юнацтво.

V. Монографії, брошури, статті

114. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С.153–155.
 115. Андрій Мельник. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 16 с.
 116. Андрусишин Б. Українська Галицька Армія (УГА) // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С.400.
 117. Андрухів В.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – 355 с.
 118. Арсенич П. Станіслав – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993.
 119. Баглай Б. «Тюрми і табори» Миколи Чирського //Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 216–222.
 120. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті. – Ужгород: МПП «Гражда», 1998. – 137 с.
 121. Балега Ю. Семінарист із Красного Поля // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С.134–139.
 122. Бандусяк М. За кулісами подій: (Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті від 22.II.1939) // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.41–45.
 123. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.36–37.
 124. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році // Український Історик. – 1995. – №1–4. – С.119–136.
 125. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади. – Ужгород: Гражда, 1994. – С.11–15.
 126. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – Т.2. – С.571–577.
 127. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України // Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської едності. – Торонто: Видає Українське Світове Об'єднання Гуцулів, 1989. – квітень (Ч.15). – С.7–11.
 128. Басараб В.І., Вегеш М.М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. – Ужгород, 2003. – 112 с.

129. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття) // Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття). – Ужгород, 1995. – С.14–31.

130. Белень М. Карпатська Україна у портретах: [Графіка й біографічні нариси]. – Ужгород, 1998. – 196 с.

131. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х книгах. – К., 1994.

132. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.) // Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. – Ужгород: Патент, 1995. – С. 78-91.

133. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.) // Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип.1. – С.9–14.

134. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.). – Ужгород, 1999. – 91 с.

135. Богів О.Я. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938–1939 років // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. – Ужгород, 1998. – С.29–41.

136. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.287–288.

137. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.22–27.

138. Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус //Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 р. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997. – С.14–22.

139. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993.

140. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1996. – Частина 2.

141. Болдижар М. Карпатська Україна // Хуст над Тисою. – Ужгород: Карпати, 1992. – С.30–38.

142. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. – Ужгород, 1999. – С.23–24.
143. Болдижар М., Лемак В. Американські русини і Карпатська Україна в 1938–1939 роках // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.39–41.
144. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Молодь–Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. – Т.4. – С.284–296.
145. Болдижар М.М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998. – 232 с.
146. Болдижар М.М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С.294–296.
147. Болдижар М.М., Лемак В.В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 302–310.
148. Болдижар М.М., Лемак В.В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А.Бродія // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 274–283.
149. Болдижар М.М., Лемак В.В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 283–293.
150. Борковський Р. На побічному відтинку революції: (Місяць в Карпатській Україні в 1942 р.) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С.59–68.
151. Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. – Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001. – 256 с.
152. Ванат І. Матеріали до історії Української Народної Ради Пряшівщини (1945–1952). – Пряшів, 2001. – 120 с.
153. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1979. – Книга перша (1918–1938).
154. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1985. – Книга друга (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.).
155. Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.19–21.

156. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.1016–1020.

157. Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться українським!» // Наука і суспільство. – 1991. – №12. – С.26–29.

158. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3. – С.85–90.

159. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1996. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С.147–159.

160. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА: «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність». – Івано-Франківськ – Стрий, 1993. – С.36–40.

161. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 23 с.

162. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.124–130.

163. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – 136 с.

164. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: У 2-х томах. – Ужгород, 1997. – Т.1. – 236 с.; Т.2. – 198 с.

165. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 22 с.

166. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.121–122.

167. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В.Гренджі-Донського. – Т.ХІІ. Додаткові твори: Бібліографія. – Вашингтон, 1992. – С.257–262.

168. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр. // Науковий вісник УжДУ: Серія історія. – Ужгород, 1995. – Вип.1. – С.39–45.

169. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.955–957.

170. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // Українські Карпати: Матеріали міжнародної

- конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С.113–121.
171. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.4. – С.108–121.
172. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Сучасність. – 1995. – №2. – С.84–90.
173. Вегеш М. Степан Клочурак // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.50–51.
174. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–1939) // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 85–103.
175. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–50-ті рр.) // Сучасність. – 2001. – №3. – С. 85–97.
176. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939) // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.3. – С.97–116.
177. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.) // Дзвін. – 1994. – №10. – С.131–137.
178. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С.159–161.
179. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945) // Малий словник історії України. – К., 1997. – С.97–98.
180. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993. – 84 с.
181. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С.62–67.
182. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.307–318.
183. Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. – Ужгород, 1996. – 62 с.
184. Вегеш М.М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в екзилі (1939–1941 рр.) // Закарпатська Україна. 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом а 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 1995. – С.22–28.
185. Вегеш М.М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича // Малинщина у просторі і часі: Матеріали

Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції. – Малин, 1996. – С.114–116.

186. Вегеш М.М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.) // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету УжДУ. – Ужгород, 1994. – С.20–27.
187. Вегеш М.М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–50-ти рр.) // Carpatica – Карпатика. – Вип. 7. Історія і культура Закарпаття ХХ століття (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною). – Ужгород, 2000. – С. 51–100.
188. Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998. – 129 с.
189. Вегеш М.М., Горват Л.В. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах. – Ужгород, 2000. – 101 с.
190. Вегеш М.М., Задорожний В.Є. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.42–51.
191. Вегеш М.М., Ілько В.І. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.42–49.
192. Вегеш М.М., Ілько В.І. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. 23–24 жовтня 1992 р. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
193. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента: (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). – Ужгород, 1995. – 40 с.
194. Велика історія України від найдавніших часів: У 2-х томах. – Т. II. /Передм. І.П.Крип'якевича; Зладив М.Голубець. – К.: Глобус, 1993. – 400 с.
195. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994.
196. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
197. Врецьона Євген // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.322.
198. Гавриленко А. До 60-річчя Карпатської України // Визвольний шлях. – 1999. – серпень: Кн.8 (617). – С.916.
199. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття: (Історіософські роздуми). – Ужгород, 1995.

200. Генерал Роман Шухевич. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1966. – 96 с.
201. Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів, 1998. – 388 с.
202. Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років у світлі історичних документів // Богословіє. – Рим, 1984. – Кн.1–4.
203. Гостиняк С. Державотворчі намагання закарпатських українців у «Щоденнику» Василя Гренджі-Донського // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури, 1994. – Вип.19. – С.398–402.
204. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – Част.1. – 304 с.
205. Грабовський С. Доля армії без держави // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 63–75.
206. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 337–348.
207. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – 82 с.
208. Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. – Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003. – 520 с.
209. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
210. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – Т.3. – С.1186.
211. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Гарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). – Прага: УНО, 1941.
212. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України // Карпатська Україна: питання державно-правового і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України. 10–11 берез. 1999 р. – Ужгород, 1999.
213. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.42–47.
214. Данилюк Д.Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1945). – Львів: Вища школа, 1987.
215. Дашкевич Я. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? // Сучасність. – 1992. – №11. – С.65–69.

216. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітянської організації на Закарпатті // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 45–51.
217. Добриловський М. Карпатська Україна. – Подебради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
218. Довганич О. Доля міністра Карпатської України: [Політичний діяч Карпатської України С.Клочурак] // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.34–40.
219. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1999. – Річник II–III (XVI–XVIII). – С.75–78.
220. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України // Карпатський край. – 1999. – №1–3. – С.25–28.
221. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. – Ужгород: «Карпати» – «Гражда», 1999. – 126 с.
222. Довганич О.Д. В тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України: Статті і нариси. – Ужгород, 2002. – 60 с.
223. Довганич О.Д. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни // Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. – Вип.12. – Ужгород, 2001. – С.54–58.
224. Довганич О.Д. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі: [Історико-краєзнавчі статті і нариси]. – Ужгород: ВВК «Патент», 1995. – С.215–228.
225. Довгей В. Від Бескидів до Катині // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 157–164.
226. Довгей В. Літописець: [Про Петра Стерча] // Красне Поле. – Частина I. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 95–99.
227. Довідник з історії України. А – Я / За заг. ред. І.Підкови і Р. Шуста. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – К.: «Генеза», 2001. – 1136 с.
228. Єфремов С. // Енциклопедія Українства: Словникова частина. – Львів, 1993. – Т.2. – С.66.
229. Журавський-Гравський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – №1–2.
230. За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994.
231. Заброварний С. Закарпаття в політиці II-ої Речіпосполитої // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник

матеріалів 6-ої наукової конференції. 2–4 вересня 1998 р. – Пряшів, 2000. – С.170–178.

232. Закарпаття в Енциклопедії Українознавства /Редактор-упорядник В.Маркусь. – Ужгород: Вид-во “Гражда”, 2003. – 212 с.

233. Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. /Редактори В.Маркусь, В.Худанич. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – 232 с.

234. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Історія /Керівник авторського колективу й відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.

235. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О.Маркуша. 25–26 жовтня 1991 р. – Хуст, 1991. – С.49–51.

236. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С.155–161.

237. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Рейх // ЗНТШ. – Т. ССХХVIII: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С.249–308.

238. Ілько В., Вегеш М. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.274–276.

239. Ірлявський І. Брості. Твори. – Ужгород: ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2002. – 268 с.

240. Історія українського війська. 1917-1995 /В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник, М.Малецький, С.Росоха, Л.Шанковський, Б.Якимович. Упорядкування, передмова Я.Дашкевич. – Львів: Вид-во “Світ”, 1996. – 840 с.

241. Історія українського війська: В 2-х томах. – Т. 2 /І.Крип'якевич, Б.Гнатевич. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – С. 293–568.

242. Каляев А. Українсько-польська війна 1918–1919 років як етап національно-визвольної боротьби українського народу // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.108–112.

243. Каниюка М., Вежнин В. Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские новости. – 1993. – 25 июня.

244. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.474.

245. Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.

246. Карпатська Україна: географія – історія – культура. Львів, 1939.

247. Карпатська Україна: пошуки істини: [Круглий стіл істориків у «Закарпатській правді»] // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20, 21 берез.

248. Карпатський І. Пізнайте правду. – Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.

249. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.

250. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років: Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – К., 1997. – 336 с.

251. Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. – Т. 2./Гол. редколегії В.Керечанин. – Ужгород: Вид-во “Карпати”, 1998. – 426 с.

252. Книш З. Розбрат: Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: Срібна сурма, 1960.

253. Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 186 с.

254. Книш З. Ярослав Барановський. – Париж, 1990.

255. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992. – С. 105–120.

256. Коваль В. Як незалежна Україна починала боротьбу проти борців за незалежність України // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 78 – 81.

257. Коваль М. ОУН-УПА: між „третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 94–101.

258. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

259. Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі] // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 184–186.

260. Когут М. Калушани – воїни Карпатської Січі // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 140–145.

261. Когут М. Калушани: [Бійці Карпатської України] // Красне Поле. – Частина І. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 120–126.

262. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Т.1. – Торонто, 1957. – Т.1.

263. Колодзінський Михайло // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1083.

264. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 286 с.

265. Комаринський Володимир // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1087.
266. Кондратович І. Історія Подкарпатської Русі для народу. – Ужгород: Уніо, 1924.
267. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
268. Корчак-Городинський О. Карпатська Україна в документах німецького міністерства закордонних справ в рр. 1938–1939 // Новий шлях. – 1987. – 24 жовт.
269. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
270. Коссак Зенон // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1146.
271. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
272. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
273. Кук В. „Рано чи пізно правда про заслуги ОУН-УПА стане загальновідомою” // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 82–84.
274. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.51–52.
275. Куля Ф. Погляд із Берліна: (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього») // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.82–83.
276. Кульчицький С. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (Попередній варіант) // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 50–58.
277. Кучер Т. Юліан Химинець – організатор ОУН в Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.106–108.
278. Кучменко Е., Ліпкан А. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1998. – С.171–177.
279. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції УЖДУ: юридичний факультет. – Ужгород, 1993. – С.46–55.
280. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. – К.: Основи, 1994.
281. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
282. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Видавнича фірма «ОЛІП», 1995. – 361 с.
283. Література до 60-річчя Карпатської України: Вибрана бібліографія: (Із фондів Наукової бібліотеки УЖДУ) / Упор. О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган. – Ужгород, 2000. – 111 с.

284. Ліхтей І. Виникнення політичних партій. Головні напрямки їх діяльності // Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.127–136.
285. Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини. – С.81–90.
286. Ліхтей І.М. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.403–413.
287. Ліхтей І.М., Керецман В.Ю., Керецман Н.П. Діяльність громадських організацій // Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.413–429.
288. Луцик М. Заговорила братська кров // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.328–329.
289. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
290. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. – С. 38–44.
291. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – 108 с.
292. Макарчук С.А. Українська Республіка Галичан. – Львів: Вид-во «Світ», 1997. – 192 с.
293. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.277.
294. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: «Світ», 1995. – 248 с.
295. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.36–37.
296. Маркусь В. (В.М.) Карпатська Січ // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.974.
297. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.21–31.
298. Маркусь В. Від народу-племені через автономістичні прагнення до державності й соборності // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.9–26.

299. Маркус В. Політико-правова еволюція Підкарпатської Русі в Чехословаччині (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939). – С.13–16.
300. Маркус В. Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 1994.
301. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945. – К., 1992. – 112 с.
302. Маркус В. Шлях закарпатських українців до свого дому // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.88–92.
303. Матеріали наукових читань до 64-ї річниці Карпатської України (13 березня 2003 р.) на тему: “Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність” /Упор. О.Хланта, І.Стецяк. – Ужгород, 2003. – 51 с.
304. Матеріали наукової конференції „Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий: ТОВ „Увіс”, 1993. – 124 с.
305. Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки Института славяноведения. – Т.3. – М., 1951.
306. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. – Дрогобич, 1992.
307. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991.
308. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993.
309. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. – Ужгород: Гражда, 1994.
310. Мишанич О. Юліан Химинець і його книжка про Закарпаття // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С.139–143.
311. Мірчук П. Карпатська Україна у міжнародній грі. – Львів, 1938.
312. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен, 1968.
313. Мостепан Я. Михайло Колодзінський: (В 60-ліття з дня геройської смерті) // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.5. – С.555–561.
314. Мудрик-Мечник С. Революційна ОУН під проводом Степана Бандери: (Причини до історії). – Стрий: Товариство «Івіс», 1993.
315. Муковський І.Г., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

316. Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові (Івано-Франківську) з травня 1919 року // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 48–51.
317. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. – Ужгород, 1995. – 282 с.
318. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994.
319. Нариси з історії дипломатії України /О.І.Галенко, С.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. Під ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
320. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами // Студії національно-визвольної боротьби українців. – Т.1. – Прага, 1942.
321. Неврлий М. Про друга юності Василя Кузьмика: [спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 184–187.
322. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994. – 432 с.
323. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – 244 с.
324. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі: (студія та документи) // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.1. – С.8–24.
325. Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник /270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. – Ужгород, 1999. – 196 с.
326. Пальок В. Лицар без страху і догани: [Про Кандибу-Ольжича] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 41–45.
327. Пальок В. Олег Ольжич і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 88–96.
328. Папакін Г. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський: (До питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатської України) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.60–66.
329. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. – Ужгород: Закарпаття, 1993.
330. Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. – К., 1998. – 251 с.

331. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні // *Carpatica – Карпатика*. – Вип.7. – Ужгород, 2001. – С.242–251.

332. Писар М.Ю. Степан Клочурак (1895–1980) // *Історія України в історичних портретах: Збірник наукових праць*. – Ужгород, 1996. – С.81–83.

333. Плав'юк М. Внесок Організації Українських Націоналістів у будівництво Карпатської України // *Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції*. – Ужгород, 1995. – С.136–145.

334. Полонська-Василенко Н. *Історія України: В 2-х томах*. – Т. 2 (Від XVII століття до 1923 року). – К.: Либідь, 1992. – 608 с.

335. Поп И. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. – Ужгород: Издательство В.Падяка, 2001. – 431 с.

336. Поп І. *Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край*. – 1996. – №5–7. – С.4–22.

337. Пундик Ю. *Український націоналізм*. – Париж, 1966.

338. Раушер А. *Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття*. – 1991. – №18.

339. Решетило С. «Наші незрілість і нерозум» // *Карпатський край*. – 1995. – №5–8. – С.38–40.

340. Ріпецький С. *Українське січове стрілецтво*. – Львів: НТШ, 1995. – 358 с.

341. Росоха С. *Карпатська Січ // Історія Українського війська*. – Вінніпег, 1953. – С.593–603.

342. Росоха С. *ОУН в розбудові Карпатської України // За самостійність*. – 1948. – Т.3. – №3–4. – С.1–7.

343. Росоха С. *Сойм Карпатської України*. – Вінніпег, 1949.

344. Росоха С. *Сойм Карпатської України*. – Львів: Меморіал, 1990.

345. Савіцький М. *Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський. 29–30 травня 1992 р.* – К., 1993. – С.246–248.

346. Савчук Б. *Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)*. – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 1998. – 280 с.

347. Савчук Б. *Корчма: Алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.

348. Савчук Б. *Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.)*. – Івано-Франківськ: “Плаї”, 1999. – 138 с.

349. Самійленко І. *Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали*. – Філадельфія – Київ – Вашингтон, 1993. – С.79.

350. Сарвадій І. *Змова проти уряду Карпатської України*. – Карпатський Союз, 1984.

351. Сарвадій Й. *Хто спричинив трагедію? // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта*. – Ужгород, 1997. – С.77–81.

352. Сас Ф. *Син Гуцульської Республіки: [Про С.Клочурака] // Календар «Просвіти» на 1995 рік*. – Ужгород, 1995. – С.187–188.

353. Симоненко Р.Г. *Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях // Історія України (під ред. В.А.Смоля)*. – К.: Альтернативи, 1997. – С.244–261.

354. Ситник О. *Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. – Річник II–III (XVI–XVII). – Ужгород, 1999. – С.71–74.

355. Ситник О. *ОУН на Закарпатті // Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського*. – Вип. 11. – Бюллетень Товариства. – 1998. – №9. – К., 1998. – 49 с.

356. Ситник О. *Українська Повстанська Армія на Закарпатті*. – К., 1997. – 14 с.

357. Скоцко Є. *На поклик рідної землі*. – Нью-Йорк – Париж, 1986.

358. Сливка Ю. *Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки*. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.

359. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. *Історія української конституції*. – К., 1993. – 192 с.

360. Соляр І. *Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925–1928)*. – Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с.

361. Стахів М. *Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина*. – Т.2. – К., 1995. – С.652.

362. Стерчо П. *Героїчний змаг Срібної Землі до волі // Альманах «Провидіння» на рік 1969*. – Філадельфія, 1969. – С.85–106.

363. Стерчо П. *Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках*. – Торонто: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, 1965. – 288 с.

364. Стерчо П. *Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта*. – Ужгород, 1997. – С.93–95.

365. Стерчо П. *Національне відродження Карпатської України // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. – Мюнхен, 1955. – С.188–210.

366. Стерчо П. *Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність*. – 1993. – №1. – С.15–24.

367. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX. Публіцистика. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. – 502 с.

368. Трофим'як Б. Січові стрільці, пластуни Галицького краю – будівничі Закарпатського пласту та в боях за незалежність Карпатської України // К.У.І.К.С. – С.63–78.

369. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945). – Львів, 1995.

370. Туряниця М. Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Україні // Свободное слово Карпатской Руси. – 1959. – Т.1 – №1–2. – С.20–26; №3–4. – С.27–29; №5–6. – С.13–15; №7–8. – С.4–8.

371. Туряниця М. Трагедія молодіжні Закарпатської Руси // Там само. – №5–6. – С.22–26; №7–8. – С.10–13; №9–10. – С.2–4.

372. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. – Львів, 1991.

373. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання /Відп. ред. В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.

374. Утриско М. Коссак Зенон // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину у географії, історії, етнографії і побуті. – Філадельфія-Нью-Йорк, 1980. – С.96.

375. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920–1939). – Ужгород, 1991. – 52 с.

376. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С.12–20.

377. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.6–13.

378. Федака С.Д. Труді і дні Карпатської України: Хроніка подій. – Ужгород, 1998. – 68 с.

379. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна // Саграція – Карпатика. – Вип.7 – Ужгород, 2001. – С.223–241.

380. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV(XVIII). – Ужгород, 2000. – С.93–96.

381. Фекета І. Професор із Красного Поля: [Яків Голота] // Новини Закарпаття. – 1999. – 6 лют.

382. Філіппов О. Трагедія Карпатської України // Старий замок. – 1998. – 8 жовт.

383. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.) // Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: Карпати, 1995. – Вип. 1. – С.53–64.

384. Халус П. Важлива архівна знахідка // Закарпатська правда. – 1990. – 21 березня.

385. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині // Краянка. – 1994. – С.46–48.

386. Химинець М. Жіноча Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 84–87.

387. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.500–513.

388. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С.359–368.

389. Химинець М. Українське жіноцтво Закарпаття (1919–1939) // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1991.

390. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1992.

391. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984.

392. Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – 967 с.

393. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. – Львів, 1938.

394. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.33–40.

395. Худанич В. Готуючись до оборони краю // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 45–55.

396. Худанич В. Карпатська Україна – пролог відродження української держави // Карпатський край. – 1999. – №30. – С.20–24.

397. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.59–62.

398. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. // Проблеми регіональної політики. – Львів, 1995. – С.213–219.

399. Худанич В. Карпатська Україна і Карпатська Січ // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.8–17.

400. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі // Самостійна Україна. – 1999. – С.19–25.

401. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.538–546.

402. Худанич В. Становлення, структура і діяльність Карпатської Січі // Книга пам'яті України: Закарпатська область. – Т.2. – Ужгород: Карпати, 1998. – С.39–45.

403. Худанич В.І. Історіографія Карпатської України // Проблеми історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996 р. – Мукачево: Елара, 1996. – С.89–96.

404. Худанич В.І. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». – К., 1993. – С.25–27.

405. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.122–123.

406. Чайківський Л. ОУН–УПА на чолі визвольної боротьби (20–50-ті роки). – Тернопіль, 1992.

407. Червак Б. Чи буває „проміжною” правда? // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 59–62.

408. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Хакідній Україні (1918–1939). – Львів, 1993.

409. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського // Березіль. – 2000. – №5–6. – С.146–153.

410. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 118–124.

411. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.348–360.

412. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42 // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.36–40.

413. Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.85–97.

414. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 51–67.

415. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 33–72.

416. Шандор В. Закарпаття. Історично правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.

417. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.

418. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар «Світла» на божий 1979 рік. – Торонто, 1979. – С.53–60.

419. Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту // Український історик. – 1980. – Ч.1–4. – С.180–190.

420. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України // Сучасність. – 1969. – №4. – С.98–105.

421. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична етюдія. – Львів: НТШ, 1999. – 397 с.

422. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т.228. – С.231.

423. Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – №7.

424. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. – Львів, 1992.

425. Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В.Шандора та Е.Вінтера] // Армія України. – 1997. – 4 січ.

426. Штокало В. О.Ольжич (Олег Кандиба) у вирі боротьби за Карпатську Україну // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.44–51.

427. Щур Б., Костик Р. «Карпатська Січ» у сс.Вереця та Королеві в спогадах учасників подій 1939 р. // Українські землі в роки Другої світової війни. – Ужгород, 2001. – С.54–56.

428. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.50–51.

429. Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – №11.

430. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Шляхом перемоги. – 1993. – 13 березня.

431. Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. – Торонто, 1982.

432. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 184 с.

433. Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R.Magocsi and Olga K.Mayo. – New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.

434. Carpatho-Ukraine // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V.Kubijovyc. – Toronto – Buffalo – London, 1985. – Vol.I (A–F). P.375.

435. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziernik 1938 – wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.

436. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1996. – P.607–608, 611–620.

